

ROMAN CZAJA*

 <https://orcid.org/0000-0002-0105-0005>

ROLF HAMMEL-KIESOW
I JEGO BADANIA NAD HISTORIĄ HANZY
I MIAST HANZEATYCKICH

Abstract

Rolf Hammel-Kiesow
and His Research on the History of the Hansa
and Hanseatic Towns

The aim of this article is to analyse the scholarly achievements of Rolf Hammel-Kiesow, a historian of the Hansa and Hanseatic towns who passed away in 2021. The first part of the study outlines the subsequent stages of his academic career, including his participation in research projects conducted at the Office of Archaeology and Early History of the Hanseatic City of Lübeck (1976–1993), his role as head of the Research Centre for the History of the Hansa and the Baltic Region (1993–2017), his employment at the Archives of the Hanseatic City of Lübeck (2002–2015), as well as his teaching activities at the University of Kiel, where he was awarded the title of Honorary Professor in 2007. The article focuses on three principal fields of Rolf Hammel-Kiesow's scholarly research: (1) investigations into the spatial and urban structure, as well as the socio-topography of Lübeck, connected with his doctoral dissertation *Hauseigentum im spätmittelalterlichen Lübeck. Methoden zur sozial- und wirtschaftsgeschichtlichen Auswertung der Lübecker Oberstadtbuchregesten*; (2) comparative studies on the economic conjuncture of Lübeck and the Hanseatic region between 1300 and 1800; and (3) research on the history of the Hansa, which resulted, among other things, in synthetic studies of the organisation's history. Among the defining characteristics of Hammel-Kiesow's scholarship were a critical approach to historiographical tradition, a profound interest in historical sources – particularly serial sources – and a highly developed methodological reflection, evident in both his analytical and synthetic works.

Keywords: Hansa, Lübeck, urban history, methodology of historical research, urban planning, socio-topography, economic conjuncture

* Instytut Historii i Archiwistyki, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

 rc@umk.pl

Nadesłany 25.02.2026; Nadesłany po poprawkach 17.03.2026; Zaakceptowany 20.03.2026

Na początku kwietnia minęła piąta rocznica śmierci Rolfa Hammela-Kiesowa (zm. 2 IV 2021 r.), badacza, którego dorobek oraz zaangażowanie organizacyjne wywarły znaczący wpływ na współczesne badania nad historią Hanzy i miast hanzeatyckich. Jego zasługi obejmują również starania o umiędzynarodowienie badań nad strefą hanzeatycką. Współpracował m.in. z polskimi badaczami, a jeden z jego artykułów ukazał się w polskim tłumaczeniu na łamach „Zapisek Historycznych”¹. Autor tego tekstu zawdzięcza mu m.in. pierwszą wycieczkę po wykopaliskach archeologicznych w Lubece w 1991 r. Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie wybranych – zdaniem autora szczególnie istotnych – osiągnięć badawczych R. Hammela-Kiesowa.

Wyjątkowość jego biografii naukowej wynika z faktu, że – w przeciwieństwie do większości niemieckich badaczy Hanzy – nie pochodził z regionu, którego historia byłaby z tą organizacją związana. Urodził się 19 III 1949 r. w Stuttgarcie, studia z zakresu historii, germanistyki, nauki politycznych i archeologii odbył na Uniwersytecie w Heidelbergu. Jednym z jego nauczycieli akademickich był Ahasver von Brandt, zmarły w 1977 r. znany badacz dziejów Hanzy oraz były dyrektor archiwum miejskiego w Lubece, który do 1974 r. kierował Katedrą Nauk Pomocniczych Historii na heidelberskiej uczelni².

Po ukończeniu studiów w 1976 r. R. Hammel podjął pracę na stanowisku pracownika naukowego w Urzędzie Archeologii i Wczesnej Historii Hanzeatyckiego Miasta Lubeki (Amt für Vor- und Frühgeschichte der Hansestadt Lübeck). Zatrudnienie to było związane z realizacją interdyscyplinarnego projektu archeologiczno-historyczno-budowlanego, finansowanego przez Fundację Volkswagena (Volkswagen-Stiftung). Po obronie doktoratu w 1983 r. i zakończeniu realizacji projektów finansowanych przez tę fundację R. Hammel pozostał w latach 1984–1993 pracownikiem naukowym wspomnianego Urzędu Archeologii i Wczesnej Historii. Zawarte w 1988 r. małżeństwo z Birgit Kiesow, urodzoną w Lubece wioślarką i olimpijką, utrwaliły jego więzi z miastem nad Trawą. Po zawarciu małżeństwa przyjął też drugi człon do swojego nazwiska. Kolejny etap jego drogi naukowej związany był ze Stacją Badawczą

¹ ROLF HAMMEL-KIESOW, *Hanza i Europa*, Zapiski Historyczne, t. 71: 2006, z. 2–3, s. 39–67. Autor był członkiem Rady Redakcyjnej „Zapisek Historycznych”.

² Faktografia związana z biografią Rolfa Hammela-Kiesowa została opracowana na podstawie następujących tekstów: Michael HUNDT, Jan LOKERS, *Rolf Hammel-Kiesow wird 65*, [in:] *Hanse und Stadt. Akteure, Strukturen und Entwicklungen im regionalen und europäischen Raum. Festschrift für Rolf Hammel-Kiesow zum 65. Geburtstag*, hrsg. v. Michael HUNDT, Jan LOKERS, Lübeck 2014, s. XIII–XVI; idem, *Rolf Hammel-Kiesow (1949–2021)*, *Zeitschrift für Lübeckische Geschichte*, Bd. 100: 2020/2021, s. 665–668; Antjekathrin GRAßMANN, Jürgen SARNOWSKY, *Nachruf auf Rolf Hammel-Kiesow (1949–2021)*, *Hansische Geschichtsblätter*, Jg. 139: 2021, s. IX–XV; Ortwin PELC, *Rolf Hammel-Kiesow (1949–2021)*, *Mitteilungen der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, H. 101: 2021, s. 3–6.

Historii Hanzy i Strefy Bałtyckiej (Forschungsstelle für die Geschichte der Hanse und des Ostseeraumes). Pierwszą koncepcję powołania tej placówki R. Hammel-Kiesow przedstawił władzom Lubeki w 1989 r. W kolejnych latach stopniowo rozwijał plan jej działalności, chcąc z niej uczynić bazę dla przyszłego Instytutu Hanzeatyckiego (Hanse-Institut). Ostatecznie Stacja została powołana w 1993 r., a R. Hammel-Kiesow kierował nią do 2017 r. Początkowo funkcjonowała przy wzmiankowanym już wyżej Urzędzie Archeologii i Wczesnej Historii Hanzeatyckiego Miasta Lubeki, w 1998 r. została afiliowana przy archiwum miejskim, a w 2017 r. włączono ją do struktur Europejskiego Muzeum Hanzy. Należy podkreślić, że w opracowaniu koncepcji działalności tej ostatniej placówki kluczową rolę ponownie odegrał R. Hammel-Kiesow, który czuwał też nad jej realizacją³.

Świadectwem jego rosnącej pozycji naukowej było powierzenie mu w 1994 r. prowadzenia zajęć w ramach Seminarium Historycznego Uniwersytetu w Kilonii, gdzie w 2008 r. został mianowany profesorem honorowym. Podstawowym pracodawcą R. Hammela-Kiesowa pozostało jednak miasto Lubeka. W 2002 r. objął stanowisko zastępcy kierownika archiwum miejskiego, które piastował do przejścia na emeryturę w 2015 r.

Duża część aktywności naukowej i organizacyjnej R. Hammela-Kiesowa miała charakter społeczny. Jego niezwykle temperament badawczy oraz ciekawość ludzi prowadzących badania wykraczały poza formalne ramy stosunku pracy. Od początku swojego pobytu w Lubece aktywnie angażował się w działalność towarzystw naukowych. Szczególnie bliskie były mu oczywiście organizacje związane z Lubeką i Hanzą. W Towarzystwie Historii i Starożytności Lubeki (Verein für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde) pełnił funkcję członka zarządu oraz wiceprzewodniczącego. Od 1993 r. zasiadał we władzach Hanzeatyckiego Towarzystwa Historycznego (Hansischer Geschichtsverein), któremu przewodniczył w latach 2010–2019. Przez wiele lat angażował się również w prace redakcyjne wydawanego przez to towarzystwo czasopisma „Hansische Geschichtsblätter”, najpierw w latach 1997–2004 jako redaktor działu zawierającego przegląd publikacji („Hansische Umschau”), a w latach 1995–2017 jako redaktor odpowiedzialny za dział artykułów naukowych.

Na ukształtowanie jego postawy badawczej w czasach, kiedy był młodym absolwentem Uniwersytetu w Heidelbergu, istotny wpływ wywarło pierwsze doświadczenie zawodowe w Lubece, związane z udziałem w interdyscyplinar-

³ Angela HUANG, Vivien POPKEN, *Die Forschungsstelle für die Geschichte der Hanse und des Ostseeraums. Geschichte, Gegenwart und Zukunft einer Forschungs- und Vermittlungseinrichtung*, *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, Bd. 159: 2023, s. 623–625; Angela HUANG, *Die Forschungsstelle für die Geschichte der Hanse und des Ostseeraums. Geschichte und Arbeit einer museumsbasierten Forschungseinrichtung*, *Mitteilungen der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, H. 94: 2018, s. 38–39.

nym projekcie „Naukowa analiza starszych znalezisk archeologicznych i źródeł historycznych hanzeatyckiego miasta Lubeki w kontekście archeologii, historii miasta oraz historii kultury, gospodarki i społeczeństwa w średniowieczu i czasach nowożytnych” (niem. „Wissenschaftliche Erschließung älterer archäologischer Funde und historischer Quellen der Hansestadt Lübeck für Fragen von Archäologie, Stadtgeschichte, Kultur-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit”). Głównym celem przedsięwzięcia było poszukiwanie nowych interpretacji materiału archeologicznego, pozyskiwanego przede wszystkim w toku powojennych badań ratowniczych na obszarze średniowiecznej Lubeki, a od końca lat siedemdziesiątych także w wyniku planowych badań poprzedzających realizację nowoczesnej zabudowy. Kluczowe znaczenie przypisywano integracji danych archeologicznych ze źródłami pisanymi. W założeniu projekt ten miał się przyczynić do pogłębienia wiedzy na temat rozwoju urbanistycznego, przemian społecznych oraz uwarunkowań gospodarczych Lubeki. Od 1980 r. R. Hammel-Kiesow uczestniczył również w pracach kolejnego projektu badawczego zatytułowanego „Profanbau der Innenstadt Lübeck: geschichtliche Zusammenhänge von Baustruktur und Nutzung”, poświęconego analizie historycznych zależności między strukturą zabudowy świeckiej a jej funkcjami użytkowymi w obrębie historycznego centrum. W 1982 r. oba przedsięwzięcia zostały połączone w jeden, szerszy projekt badawczy pod nazwą „Denkmäler der Stadt Lübeck”⁴. Udział w tych projektach wiązał się z kwerendą w Archiwum Hanzeatyckiego Miasta Lubeki, a także ze współpracą z archeologami, historykami sztuki, badaczami historii budownictwa i architektami.

Zgromadzony przy okazji tej kwerendy wyjątkowy zasób źródeł archiwalnych R. Hammel-Kiesow wykorzystał w swojej dysertacji pod tytułem „Hauseigentum im spätmittelalterlichen Lübeck. Methoden zur sozial- und wirtschaftsgeschichtlichen Auswertung der Lübecker Oberstadtbuchregesten” (pol. „Własność domów w Lubece w późnym średniowieczu. Metody analizy społeczno-gospodarczej na podstawie rejestrów ksiąg gruntowych Lubeki”), która w 1983 r. została obroniona na Uniwersytecie w Heidelbergu, a cztery lata później ukazała się drukiem⁵. Zaprezentował się w niej jako dojrzały uczonej podejmujący polemikę z utrwalonymi w historiografii poglądami, dążący do

⁴ A. GRAßMANN, J. SARNOWSKY, op.cit., s. X.

⁵ Rolf HAMMEL, *Hauseigentum im spätmittelalterlichen Lübeck. Methoden zur sozial- und wirtschaftsgeschichtlichen Auswertung der Lübecker Oberstadtbuchregesten*, [in:] *Archäologische und schriftliche Quellen zur spätmittelalterlich-neuzeitlichen Geschichte der Hansestadt Lübeck. Materialien und Methoden einer archäologisch-historischen Auswertung*, hrsg. v. Alfred FALK, Rolf HAMMEL (Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte, Bd. 10), Bonn 1987, s. 85–300.

poszerzenia bazy źródłowej oraz wypracowania nowych podejść metodologicznych, ukierunkowanych zarówno na współpracę interdyscyplinarną, jak i ilościową analizę źródeł. Hammel-Kiesow był prekursorem wykorzystania w badaniach nad miastami hanzeatyckimi źródeł o charakterze masowym oraz metod cyfrowych, ułatwiającej ich opracowanie. Swoją rozprawę doktorską oparł m.in. na przeszło 60 tys. regestrów z ksiąg gruntowych (niem. *Oberstadtbücher*) z lat 1284–1600, w których rejestrowano zmiany własności parcel oraz przebieg ich granic. Zgromadzony materiał umożliwił rekonstrukcję układu przestrzennego miasta, około 1300 r. obejmującego 1674 działki, co z kolei stworzyło podstawę do naniesienia na nią danych społecznych. Dzięki temu po raz pierwszy w historii badań socjotopograficznych możliwe stało się analizowanie relacji między przestrzenią miejską a pozycją zawodową i majątkową mieszkańców, jak również śledzenie dynamiki przemian funkcji domów i ulic w mikroskali, przy wykorzystaniu domu jako najmniejszej jednostki badawczej. Tym samym spełniony został postulat stawiany badaniom socjotopograficznym przez prekursora tego nurtu, geografę Dietricha Deneckego⁶.

Na podkreślenie zasługuje także wartość dysertacji Hammela-Kiesowa w zakresie metodologii, którą rozumiał jako empiryczne sprawdzanie sposobów analizy różnorodnych danych historycznych. Jego oryginalnymi osiągnięciami na tym polu było m.in. opracowanie zasad wykorzystania kryterium własności nieruchomości w badaniach nad relacjami między przestrzenią a społeczeństwem oraz katalogu cech społecznych umożliwiających analizę społecznej waloryzacji parcel. Fascynację źródłem historycznym od początku swojej kariery naukowej łączył z poszukiwaniem szerszych sensów i kontekstów dziejowych. Dążenie to widoczne jest również w jego analizach socjotopograficznych zawartych w rozprawie doktorskiej. Badania nad poszczególnymi parcelami, biografie domów oraz kolektywne biografie zespołów zabudowy traktował jako drogę do przedstawienia dynamicznego obrazu funkcji oraz struktury użytkowania ulic Lubeki. Za kolejne prekursorskie osiągnięcie jego rozprawy doktorskiej należy uznać wykorzystanie rynku nieruchomości do badań koniunktury gospodarczej. Autor przedstawił nie tylko dynamikę zmian własnościowych domów w latach 1284–1600, lecz także poddał analizie kryteria interpretacji

⁶ R. HAMMEL, *Hauseigentum im spätmittelalterlichen Lübeck*, s. 146–147, 265; Dietrich DENECKE, *Die historische Dimension der Sozialtopografie am Beispiel niedersächsischer Städte*, *Berichte zur deutschen Landeskunde*, Bd. 54: 1980, s. 211–252; idem, *Sozialtopographische und sozialräumliche Gliederung der spätmittelalterlichen Stadt. Problemstellung, Methoden und Betrachtungsweisen der historischen Wirtschafts- und Sozialgeographie*, [in:] *Über Bürger, Stadt und städtische Literatur im Spätmittelalter. Bericht über Kolloquien der Kommission zur Erforschung der Kultur des Spätmittelalters 1975–1977*, hrsg. v. Josef FLECKENSTEIN, Karl STACKMANN (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse, F. 3, Nr. 121), Göttingen 1980, s. 161–202.

danych ilościowych. Wskazał, że wartość obrotów oraz relacja między popytem a podażą nie mogą być jedynymi wskaźnikami kondycji gospodarczej. Dlatego w swoich badaniach uwzględniał również inne mierniki, takie jak czas posiadania nieruchomości, poziom jej zadłużenia czy okoliczności zbycia. Zawarte w doktoracie ustalenia, oparte na solidnej bazie źródłowej, podważały szereg poglądów utrwalonych w historiografii hanzeatyckiej i lubeckiej. Analiza procesu rozpadu pierwotnych parcel zakwestionowała przedstawioną przez Fritza Röriga wizję podziału centralnej części miasta między członków konsorcjum założycieli. Z kolei w świetle badań nad rynkiem nieruchomości rangę pewnika utracił pogląd o nieprzerwanej koniunkturze gospodarki miejskiej przez cały XIV w. Obniżając z około 700 do 500 osób liczebność grupy kupców w drugiej połowie XIV w., Hammel-Kiesow skorygował także stanowisko swojego nauczyciela akademickiego Ahasvera von Brandta, który zainspirował go do podjęcia badań nad Lubeką.

Do problemów podejmowanych w rozprawie doktorskiej, szczególnie socjotopografii i relacji między rynkiem nieruchomości a koniunkturą gospodarczą, R. Hammel-Kiesow wracał w następnych latach aktywności naukowej. Efektem kompleksowej analizy lubeckich źródeł historycznych, architektonicznych i archeologicznych jest model tworzenia społeczno-przestrzennobudowlanego układu dużego miasta. Zawiera on m.in. tezę o planowym rozmieszczeniu określonych grup społecznych na etapie tworzenia poszczególnych kwartałów zabudowy⁷. W ramach zainteresowań metodologią badań historyczno-urbanistycznych powstał obszerny artykuł prezentujący wyniki kompleksowej analizy zabudowy oraz struktury społeczno-przestrzennej jednego z bloków urbanistycznych Lubeki w okresie od około 1300 do 1990 r. Przeprowadzone badania umożliwiły autorowi wzmocnienie tezy sformułowanej wcześniej w rozprawie doktorskiej, dotyczącej rozpadu pierwotnych, wielkopowierzchniowych parcel. Jednocześnie doprowadziły one do wypracowania nowatorskiego poglądu, zgodnie z którym podstawowym elementem układu społeczno-przestrzennego nie była ulica, lecz blok zabudowy⁸.

⁷ Rolf HAMMEL-KIESOW, *Die Entstehung des sozialräumlichen Gefüges der mittelalterlichen Großstadt Lübeck. Grund und Boden, Baubestand und gesellschaftliche Struktur*, [in:] *Die Sozialstruktur und Sozialtopographie vorindustrieller Städte. Beiträge eines Workshops am Institut für Geschichte der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg am 27. und 28. Januar 2000*, hrsg. v. Matthias MEINHARDT, Andreas RANFT (Hallische Beiträge zur Geschichte des Mittelalters und der Frühen Neuzeit, Bd. 1), Berlin 2005, s. 139–203. Szczegółową analizę topografii zawodowej średniowiecznej Lubeki autor przedstawił w: idem, *Räumliche Entwicklung der Berufstopographie Lübecks bis zum Ende des 14. Jahrhunderts*, [in:] *Lübeckische Geschichte*, hrsg. v. Antjekathrin GRAßMANN, Lübeck 1997, s. 50–76.

⁸ Rolf HAMMEL-KIESOW, *Quellen und Methoden zur Rekonstruktion des Grundstücksgefüges und der Baustruktur im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Lübeck*, [in:] *Wege zur Erforschung städtischer Häuser und Höfe. Beiträge zur fächerübergreifenden Zusammenarbeit am*

Rolf Hammel-Kiesow poświęcił odrębne studium obejmujące okres od 1284 do 1700 r. podjętej w rozprawie doktorskiej problematyce wykorzystania rynku obrotu nieruchomościami w badaniach nad koniunkturą gospodarczą. W pracy tej wyodrębnił zarówno krótko-, jak i długookresowe cykle gospodarcze. Korelacja przebiegu krzywej obrotu na rynku nieruchomości z wydarzeniami historycznymi pozwoliła na sformułowanie szeregu wniosków dotyczących czynników determinujących rozwój gospodarczy. Autor podważył m.in. pogląd o korzystnym wpływie blokady żeglugi przez Sund, wprowadzonej w czasie wojen Hanzy z Danią, na handel Lubeki⁹. Rozszerzając zakres zainteresowań, przeprowadził także analizę koniunktury gospodarczej Lubeki na podstawie cła funtowego oraz badania porównawcze obejmujące inne miasta Szlezewiku-Holsztyna: Hamburg, Kilonię, Krempe oraz Mölln¹⁰. Analizy te wykazały m.in. zbieżność cykli gospodarczych w całym regionie, a także potwierdziły istnienie związku między koniunkturą gospodarczą a podażą pieniądza. Studia te nawiązywały z jednej strony do prac prowadzonych w latach siedemdziesiątych XX w. nad koniunkturą miast północnych Niemiec na podstawie rynków kupna renty, z drugiej zaś strony otwierały nową perspektywę badawczą, charakteryzującą się analizą cykli gospodarczych w okresie długiego trwania oraz wykorzystaniem zróżnicowanych danych ilościowych¹¹.

Beispiel Lübecks im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit, hrsg. v. idem (Häuser und Höfe in Lübeck, Bd. 1), Neumünster 1993, s. 39–152; Roman CZAJA, *Nowa seria prac o domach i parcelach dawnej Lubeki*, *Zapiski Historyczne*, t. 62: 1997, z. 4, s. 136.

⁹ Rolf HAMMEL, *Häusermarkt und wirtschaftliche Wechsellen in Lübeck von 1284 bis 1700*, *Hansische Geschichtsblätter*, Jg. 106: 1988, s. 41–107; idem, *Der Immobilienmarkt im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. Am Beispiel der Hansestadt Lübeck*, [in:] *Von der Felshöhle zum Wolkenkratzer. Zur Entwicklung des Hauswesens und Grundbesitzes im Abendland von den Anfängen bis zur Gegenwart*, hrsg. v. Uwe GREVE, Husum 1990, s. 107–132.

¹⁰ Rolf HAMMEL-KIESOW, *Die Lübecker Häusermarktkurve (1284–1700) und die wirtschaftliche Entwicklung in Schleswig-Holstein. Erste Ansätze zu einem Vergleich*, [in:] *Wirtschaftliche Wechsellen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, hrsg. v. Jürgen BROCKSTEDT, Neumünster 1991, s. 37–55; idem, *Hansischer Seehandel und wirtschaftliche Wechsellen. Der Umsatz im Lübecker Hafen in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, 1492–6 und 1680–2*, [in:] *Der hansische Sonderweg? Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Hanse*, hrsg. v. Stuart JENKS, Michael NORTH (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, Bd. 39), Köln–Weimar–Wien 1993, s. 77–94.

¹¹ Rolf SPRANDEL, *Der städtische Rentenmarkt in Nordwestdeutschland im Spätmittelalter*, [in:] *Öffentliche Finanzen und privates Kapital im späten Mittelalter und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Bericht über die 3. Arbeitstagung der Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte in Mannheim am 9. und 10. April 1969*, hrsg. v. Hermann KELLENBENZ (Forschungen zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 16), Stuttgart 1971, s. 14–23; Cezary KARDASZ, *Rynek kredytu pieniężnego w miastach południowego pobraża Bałtyku w późnym średniowieczu (Greifswald, Gdańsk, Elbląg, Toruń, Rewel)* (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, R. 94, z. 2), Toruń 2013, s. 21–22.

Badania nad koniunkturą gospodarczą Lubeki zainspirowały R. Hammela-Kiesowa do stworzenia międzynarodowego projektu pt. „Wirtschaftliche Wechsellen im hansischen Wirtschaftsraum 1300–1800”. Uzyskał on finansowanie Fundacji Volkswagena i był realizowany w latach 1994–1999 w ramach nowo utworzonej stacji badawczej Forschungsstelle für die Geschichte der Hanse und des Ostseeraums oraz Archiwum Hanzeatyckiego Miasta Lubeki¹². Głównym celem przedsięwzięcia było opracowanie i edycja serii historycznych danych ekonomicznych, takich jak ceny, wielkość produkcji poszczególnych towarów i surowców, a także wartość usług i ceł. Dane te miały następnie zostać poddane empiryczno-statystycznej analizie opisowej w celu określenia dynamiki krótkotrwałych i długotrwałych trendów gospodarczych. Projekt miał również się przyczynić do odpowiedzi na pytanie, w jakim stopniu w całej strefie hanzeatyckiej występowały wspólne cykle koniunkturalne, a w jakim poszczególne regiony charakteryzowały się odmiennymi przebiegami koniunktury. W ramach projektu R. Hammel-Kiesow opracował 19 serii danych historycznych (obejmujących m.in. obrót nieruchomościami, cła portowe i podatki), odnoszących się do sytuacji ekonomicznej Lubeki w latach 1284–1811. Dane te są dostępne online¹³. Niestety brak dalszego odpowiedniego wsparcia finansowego i organizacyjnego uniemożliwił publikację wszystkich zgromadzonych materiałów statystycznych. Projekt, w którym – obok badaczy z Niemiec – uczestniczyli również naukowcy z Kanady, Wielkiej Brytanii, Europy Zachodniej oraz krajów nadbałtyckich, stanowił niewątpliwie ważny etap na drodze do umiędzynarodowienia badań nad historią Hanzy.

Krytyczna refleksja nad badaniami dziejów Lubeki skłoniła R. Hammela-Kiesowa do podjęcia studiów nad historią Hanzy. Bezpośrednim impulsem stała się zorganizowana w 1989 r. przez Jörgena Brackera w Muzeum Historii Hamburga (Museum für Hamburgische Geschichte) wystawa „Die Hanse – Lebenswirklichkeit und Mythos”, w której Hammel-Kiesow uczestniczył zarówno od strony organizacyjnej, jak i naukowej¹⁴. W towarzyszącym wystawie katalogu opublikował on m.in. dwa obszerne studia: pierwsze przygotowane wspólnie z archeologami Manfredem Gläserem i Michaelem Scheffelem,

¹² Rolf HAMMEL-KIESOW, *Wirtschaftliche Wechsellen im hansischen Wirtschaftsraum 1300–1800*, *Hansische Geschichtsblätter*, Jg. 113: 1995, s. 163–166; idem, *Wirtschaftliche Wechsellen im hansischen Wirtschaftsraum 1300–1800. Ein internationales Projekt an der Forschungsstelle für die Geschichte der Hanse und des Ostseeraums der Hansestadt Lübeck*, *Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland*, 1996, s. 23–30.

¹³ Rolf HAMMEL-KIESOW, Thomas RAHLF, *Changing economic situations within the Hanseatic economic area ('Hanse') from 1300 to 1800*, *GESIS*, Cologne, DOI: <https://doi.org/10.4232/1.8187> [dostęp z 30 IV 2026 r.]; Rolf HAMMEL-KIESOW, *Economic Situation of the Hanseatic City of Lübeck 1284 to 1811*, *GESIS*, Cologne, DOI: <https://doi.org/10.4232/1.8188> [dostęp z 30 IV 2026 r.].

¹⁴ A. GRAßMANN, J. SARNOWSKY, op.cit., s. XII.

poświęcone roli Lubeki jako miasta przewodzącego Hanzie, oraz drugie, analizujące relacje między miastem a jego władcą. W tym ostatnim tekście przedstawił oryginalną koncepcję periodyzacji i rozwoju form autonomii miejskiej, stanowiącą istotny wkład w dyskusję nad relacjami miast hanzeatyckich z władzą terytorialną i miejskim porządkiem politycznym¹⁵. Nawiązując do tematyki pierwszego ze wzmiankowanych tekstów, R. Hammel-Kiesow opublikował na początku lat dziewięćdziesiątych XX w. obszerny artykuł, w którym podjął polemikę z poglądem o roli wzorca lubeckiego w lokacji miast w strefie nadbałtyckiej. Przede wszystkim krytycznie odniósł się do utrwalonej w badaniach hanzeatyckich koncepcji „wzorca” rozumianego jako stosowanie przestrzennego i prawno-ustrojowego systemu Lubeki w innych miastach nadbałtyckich. Jego zdaniem miasto nad Trawą nie było wzorcem w sensie ponadczasowym, wykraczającym poza właściwą człowiekowi tendencję do orientowania się na to, co znane¹⁶.

Pogląd ten ściśle wiązał się z nowatorskim rozumieniem Hanzy, które legło u podstaw międzynarodowej konferencji zorganizowanej przez R. Hammel-Kiesowa w 1993 r. w Lubecie. We wstępie do tomu pokonferencyjnego autor podkreślił zmianę paradygmatu badawczego, polegającą na odejściu od rozumienia Hanzy jako hierarchicznej organizacji kierowanej przez Lubekę i zakwestionowaniu poglądu o istnieniu wspólnego, ogólnohanzeatyckiego interesu gospodarczego. W nowej koncepcji na pierwszy plan wysunięte zostały wspólnoty interesów, tworzone oddolnie przez poszczególne regiony, a także zdolność do podejmowania działań handlowo-politycznych w sytuacjach nadzwyczajnych¹⁷.

Najpełniej swój pogląd na powstanie i funkcjonowanie Hanzy przedstawił R. Hammel-Kiesow w książce opublikowanej w 2000 r., która w międzyczasie doczekała się siedmiu wydań (ostatnie w 2025 r.) oraz tłumaczeń na języki

¹⁵ Manfred GLÄSER, Rolf HAMMEL-KIESOW, Michael SCHEFTEL, *Das Haupt der Hanse: Lübeck*, [in:] *Die Hanse. Lebenswirklichkeit und Mythos. Eine Ausstellung des Museums für Hamburgische Geschichte in Verbindung mit der Vereins- und Westbank*, Bd. 1, hrsg. v. Jürgen BRACKER, Hamburg 1989, s. 183–200; Rolf HAMMEL-KIESOW, *Stadtherrschaft und Herrschaft in der Stadt*, [in:] *ibid.*, s. 330–349.

¹⁶ Rolf HAMMEL-KIESOW, *Lübeck als Vorbild zahlreicher Städtegründungen im Ostseeraum? Überlegungen zum Verhältnis zwischen geschichtlichen Vorgängen und historiographischer Erklärung*, [in:] *Die Stadt im westlichen Ostseeraum. Vorträge zur Stadtgründung und Stadterweiterung im hohen Mittelalter. Vorträge zur Stadtgründung und Stadterweiterung im hohen Mittelalter*, T. 1, hrsg. v. Erich HOFFMANN, Frank LUBOWITZ (Kieler Werkstücke. Reihe A. Beiträge zur schleswig-holsteinischen und skandinavischen Geschichte, Bd. 14), Frankfurt a.M. 1995, s. 301–302.

¹⁷ Rolf HAMMEL-KIESOW, *Vergleichende Ansätze in der hansischen Geschichtsforschung. Einführung zu den Hansischen Studien XIII*, [in:] *Vergleichende Ansätze in der hansischen Geschichtsforschung*, hrsg. v. Rolf HAMMEL-KIESOW, Red. Wolfgang FRISCHMANN (Hansische Studien, Bd. 13), Trier 2002, s. 2–5.

estoński, łotewski i koreański¹⁸. Można ją uznać za sumę nowych tendencji w badaniach nad historią Hanzy w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w., które z jednej strony charakteryzowały się powrotem badań do źródeł, z drugiej zaś strony wpisywały się w przełom kulturowy zachodzący wówczas w naukach historycznych¹⁹. Wpłynęły one na rewizję poglądów utrwalonych w tradycyjnej historiografii hanzeatyckiej oraz na pojawienie się nowych pytań badawczych, dotyczących m.in. kwestii tożsamości grupowej i regionalnej mieszczan hanzeatyckich, postrzegania wspólnoty oraz procesów podejmowania decyzji. Badania te wykazały m.in., że nadrzędne znaczenie w działaniach Hanzy miały interesy poszczególnych regionów i miast. Tożsamości lokalna i regionalna w znacznie większym stopniu kształtowała tożsamość grupową mieszkańców miast dolnoniemieckich i nadbałtyckich niż identyfikacja ze wspólnotą hanzeatycką. Uwzględniając wyniki tych badań, R. Hammel-Kiesow podkreślił wielostopniowy charakter związku hanzeatyckiego, którego członkowie – w zależności od układu interesów ekonomicznych – w różnym stopniu angażowali się w jego działania oraz w zróżnicowany sposób korzystali z przysługujących mu przywilejów i praw.

Autor odchodzi od traktowania Hanzy jako wyjątkowego fenomenu związanego z niemiecką historią. Postrzega ją w kontekście europejskim. Rozważając jej genezę, wskazuje przede wszystkim na uwarunkowania ogólne, wyróżniając trzy główne czynniki: narastający od X w. proces włączania strefy bałtyckiej w sieć europejskich powiązań handlowych, wzrost zaludnienia Europy i rosnący popyt na towary, a także powstanie gmin miejskich oraz wzrost ich znaczenia jako ośrodków produkcji nierolniczej i handlu. Europejskim kontekstem działania i postrzegania Hanzy, także w czasach nowoczesnych, poświęcił R. Hammel-Kiesow kilka odrębnych studiów²⁰. Źródeł trwałości Hanzy – która przez blisko pół tysiąclecia broniła interesów kupców i miast – upatrywał w elastyczności jej struktury oraz metod działania.

Szersze przedstawienie historii Hanzy, w większym stopniu uwzględniające handel i charakterystykę wybranych miast zawiera bogato ilustrowane wydaw-

¹⁸ Rolf HAMMEL-KIESOW, *Die Hanse* (C. H. Beck Wissen in der Beck'schen Reihe, 2131), München 2000.

¹⁹ Por. Carsten JAHNKE, *Die Hanse* (Reclams Universal-Bibliothek, Nr. 19206), Stuttgart 2014, s. 18–20.

²⁰ R. HAMMEL-KIESOW, *Hanza i Europa*, s. 39–67; idem, *Europäische Union, Globalisierung und Hanse. Überlegungen zur aktuellen Vereinnahmung eines historischen Phänomens*, *Hansische Geschichtsblätter*, Jg. 125: 2007, s. 1–44, DOI: <https://doi.org/10.21248/hgbl.2007.131>; idem, *Der Januskopf der dudieschen hense. Zwischen „Globalisierung“ und Abschottung*, [in:] *Globalisierung in der Geschichte. Erträge der 23. Arbeitstagung der Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte vom 18. bis 21. März 2009 in Kiel*, hrsg. v. Rolf WALTER (VSWG Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beihefte, Nr. 214), Stuttgart 2011, s. 53–70.

nictwo, które R. Hammel-Kiesow przygotował wspólnie z historykiem Matthiasem Puhle i fotografem Siegfriedem Wittenburgiem²¹. Talent do tworzenia syntetycznej narracji, skierowanej także do odbiorców spoza środowiska akademickiego ułatwił R. Hammelowi-Kiesowowi współpracę z dziennikarką telewizyjną Giselą Graichen, w wyniku której powstało popularne opracowanie historii Hanzy, wydane w bardzo atrakcyjnej szacie graficznej, które mimo sensoryjnego podtytułu recenzenci chwalili za rzeczowe i zrozumiałe przedstawienie tematyki²².

Przedstawiona tu charakterystyka osiągnięć badawczych R. Hammela-Kiesowa z pewnością nie wyczerpuje wszystkich aspektów jego zainteresowań naukowych, które obejmowały szeroki obszar wpływów gospodarczych Hanzy. W związku z tym chętnie angażował się w projekty badawcze dotyczące miast i regionów oddalonych od wendyjskiego serca związku. Przykładami takich przedsięwzięć są prace poświęcone nowożytnemu Królewcowi jako miastu rezydencjonalnemu, porównawcza analiza struktury osadniczo-urbanistycznej Nowogrodu Wielkiego, a także studia nad gospodarczymi i politycznymi kontaktami kupców hanzeatyckich z regionem północnego Atlantyku²³.

Na szczególne podkreślenie zasługuje również dorobek uczonego w zakresie organizacji badań oraz konferencji naukowych, co wiązało się z jego aktywnością jako redaktora i wydawcy blisko 20 publikacji. Niezwykły temperament badawczy R. Hammela-Kiesowa przejawiał się ponadto w znaczącym zaangażowaniu w popularyzację wyników badań naukowych w przestrzeni publicznej. Autorzy poświęconych mu wspomnień i nekrologów przywołują liczne wykłady kierowane do szerokiego grona odbiorców, a także jego aktywność w prezentowaniu historii Hanzy w przestrzeni muzealnej²⁴. Nie do przecenienia pozostaje jego wkład organizacyjny i koncepcyjny w modernizację krajobrazu muzealnego Lubeki. Wyrażał się on zarówno w aktywnym wspieraniu idei

²¹ Rolf HAMMEL-KIESOW, Matthias PUHLE, Siegfried WITTENBURG (Fotografie), *Die Hanse*, Darmstadt 2009.

²² Gisela GRAICHEN, Rolf HAMMEL-KIESOW, *Die deutsche Hanse. Eine heimliche Supermacht*, unter Mitarb. v. Alexander HESSE, Reinbek bei Hamburg 2011; zob. recenzję Reinholda WULFFA w: Nordeuropa Forum. Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur, Jg. 22: 2012, H. 1–2, s. 163–165, DOI: <https://doi.org/10.18452/8119>.

²³ Bibliografia prac R. Hammela-Kiesowa za lata 1979–2014 została opublikowana w książce jubileuszowej wydanej dla uczczenia jego 65. rocznicy urodzin: *Bibliographie der Schriften von Rolf Hammel-Kiesow*, [in:] *Hanse und Stadt. Akteure, Strukturen und Entwicklungen im regionalen und europäischen Raum. Festschrift für Rolf Hammel-Kiesow zum 65. Geburtstag*, hrsg. v. Michael HUNDT, Jan LOKERS, Lübeck 2014, s. 593–606; zob. też wykaz publikacji na stronie Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz, *Regesta Imperii*, https://opac.regesta-imperii.de/lang_de/autoren.php?name=Hammel-Kiesow%2C+Rolf [dostęp z 30 IV 2026 r.].

²⁴ M. HUNDT, J. LOKERS, op.cit., s. XV; J. LOKERS, op.cit., s. 665–666; A. GRAßMANN, J. SARNOWSKY, op.cit., s. XII; O. PELC, op.cit., s. 6.

powołania Europejskiego Muzeum Hanzy, jak i w organizowaniu wystaw, które traktował jako inspirację do badań interdyscyplinarnych. Szczególnie interesującym przykładem łączenia nowoczesnej prezentacji muzealnej z badaniami archeologicznymi, historycznymi i historyczno-artystycznymi była wystawa zestawiająca artefakty ze skarbu monet odkrytego w 1984 r. podczas prac budowlanych na terenie Lubeki z prezentacją towarów będących przedmiotem handlu hanzeatyckiego²⁵.

Bogaty dorobek naukowy R. Hammela-Kiesowa pozostanie niewątpliwie trwałą inspiracją dla badaczy dziejów Hanzy i historii miast. Za swoisty paradoks można uznać fakt, że kariera uczonego, uprawiającego historię w sposób nowoczesny, otwarty na interdyscyplinarność i umiędzynarodowienie badań, nie znalazła pełnego wsparcia w strukturach akademickich. Integrując międzynarodowe środowiska naukowe i rozwijając nowe kierunki badań, pozostawał on jednak zawodowo związany ze swoją hanzeatycką „małą ojczyzną”, jak sam niekiedy mawiał, jako historiograf Lubeki.

BIBLIOGRAFIA

- Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz. “Regesta Imperii.” Accessed April 30, 2026. https://opac.regesta-imperii.de/lang_de/autoren.php?name=Hammel-Kiesow%2C+Rolf
- “Bibliographie der Schriften von Rolf Hammel-Kiesow.” In *Hanse und Stadt. Akteure, Strukturen und Entwicklungen im regionalen und europäischen Raum. Festschrift für Rolf Hammel-Kiesow zum 65. Geburtstag*, edited by Michael Hundt and Jan Lokers, 593–606. Lübeck: Schmidt-Römhild, 2014.
- Czaja, Roman. “Nowa seria prac o domach i parcelach dawnej Lubeki.” *Zapiski Historyczne* 62/4 (1997): 133–142.
- Denecke, Dietrich. “Die historische Dimension der Sozialtopographie am Beispiel niedersächsischer Städte.” *Berichte zur deutschen Landeskunde* 54 (1980): 211–252.
- Denecke, Dietrich. “Sozialtopographische und sozialräumliche Gliederung der spätmittelalterlichen Stadt. Problemstellung, Methoden und Betrachtungsweisen der historischen Wirtschafts- und Sozialgeographie.” In *Über Bürger, Stadt und städtische Literatur im Spätmittelalter. Bericht über Kolloquien der Kommission zur Erforschung der Kultur des Spätmittelalters 1975–1977*, edited by Josef Fleckenstein and Karl Stackmann, 161–202. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1980.
- Gläser, Manfred, Rolf Hammel-Kiesow and Michael Scheffel. “Das Haupt der Hanse: Lübeck.” In *Die Hanse. Lebenswirklichkeit und Mythos. Ausstellung des Museums für Hamburgische Geschichte in Verbindung mit der Vereins- und Westbank*, vol. 1,

²⁵ Silber, Gold und Hansehandel. Lübecks Geldgeschichte und der grosse Münzschatz von 1533/37. *Illustrierter Führer durch die Ausstellung „Pfeffer & Tuch für Mark & Dukaten“*, hrsg. v. Rolf HAMMEL-KIESOW, unter Mitarbeit v. Dieter DUMMLER, Michael NORTH, Lübeck 2003.

- edited by Jörgen Bracker, 183–200. Hamburg: Museum für Hamburgische Geschichte, 1989.
- Graichen, Gisela and Rolf Hammel-Kiesow. *Die deutsche Hanse. Eine heimliche Supermacht*, in assoc. with Alexander Hesse. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Verlag GmbH, 2011.
- Graßmann, Antjekathrin and Jürgen Sarnowsky. “Nachruf auf Rolf Hammel-Kiesow (1949–2021).” *Hansische Geschichtsblätter* 139 (2021): IX–XV.
- Hammel, Rolf. “Hauseigentum im spätmittelalterlichen Lübeck. Methoden zur sozial- und wirtschaftsgeschichtlichen Auswertung der Lübecker Oberstadtbuchregesten.” In *Archäologische und schriftliche Quellen zur spätmittelalterlich-neuzeitlichen Geschichte der Hansestadt Lübeck. Materialien und Methoden einer archäologisch-historischen Auswertung*, edited by Alfred Falk and Rolf Hammel, 85–300. Bonn: Dr. Rudolf Habelt Verlag, 1987.
- Hammel, Rolf. “Häusermarkt und wirtschaftliche Wechsellen in Lübeck von 1284 bis 1700.” *Hansische Geschichtsblätter* 106 (1988): 41–107.
- Hammel-Kiesow, Rolf and Thomas Rahlf. “Changing economic situations within the Hanseatic economic area (‘Hanse’) from 1300 to 1800.” *GESIS*, Cologne. Accessed April 30, 2026. <https://doi.org/10.4232/1.8187>.
- Hammel-Kiesow, Rolf. *Die Hanse*. München: C. H. Beck, 2000.
- Hammel-Kiesow, Rolf. “Die Entstehung des sozialräumlichen Gefüges der mittelalterlichen Großstadt Lübeck. Grund und Boden, Baubestand und gesellschaftliche Struktur.” In *Die Sozialstruktur und Sozialtopographie vorindustrieller Städte. Beiträge eines Workshops am Institut für Geschichte der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg am 27. und 28. Januar 2000*, edited by Matthias Meinhardt and Andreas Ranft, 139–203. Berlin: Akademie Verlag, 2005.
- Hammel-Kiesow, Rolf, Dieter Dummler and Michael North, eds. *Silber, Gold und Hansehandel. Lübecks Geldgeschichte und der grosse Münzschatz von 1533/37. Illustrierter Führer durch die Ausstellung ‘Pfeffer & Tuch für Mark & Dukaten’*. Lübeck: Schmidt-Römhild, 2003.
- Hammel-Kiesow, Rolf. “Der Immobilienmarkt im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. Am Beispiel der Hansestadt Lübeck.” In *Von der Felshöhle zum Wolkenkratzer. Zur Entwicklung des Hauswesens und Grundbesitzes im Abendland von den Anfängen bis zur Gegenwart*, edited by Uwe Greve, 107–132. Husum: Husum Verlag, 1990.
- Hammel-Kiesow, Rolf. “Die Lübecker Häusermarktkurve (1284–1700) und die wirtschaftliche Entwicklung in Schleswig-Holstein. Erste Ansätze zu einem Vergleich.” In *Wirtschaftliche Wechsellen in Schleswig-Holstein vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, edited by Jürgen Brockstedt, 37–55. Neumünster: Wachholtz Verlag, 1991.
- Hammel-Kiesow, Rolf. “Der Januskopf der dudieschen Hanse. Zwischen ‘Globalisierung’ und Abschottung.” In *Globalisierung in der Geschichte. Erträge der 23. Arbeitstagung der Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte vom 18. bis 21. März 2009 in Kiel*, edited by Rolf Walter, 53–70. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2011.
- Hammel-Kiesow, Rolf. “Economic Situation of the Hanseatic City of Lübeck 1284 to 1811.” *GESIS*, Cologne. Accessed April 30, 2026. <https://doi.org/10.4232/1.8188>.

- Hammel-Kiesow, Rolf. "Europäische Union, Globalisierung und Hanse. Überlegungen zur aktuellen Vereinnahmung eines historischen Phänomens." *Hansische Geschichtsblätter* 125 (2007): 1–44. <https://doi.org/10.21248/hgbl.2007.131>.
- Hammel-Kiesow, Rolf. "Hansischer Seehandel und wirtschaftliche Wechsellagen. Der Umsatz im Lübecker Hafen in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, 1492–6 und 1680–2." In *Der hansische Sonderweg? Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Hanse*, edited by Stuart Jenks and Michael North, 77–94. Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 1993.
- Hammel-Kiesow, Rolf. "Hanza i Europa." *Zapiski Historyczne* 71/2–3 (2006): 39–67.
- Hammel-Kiesow, Rolf. "Lübeck als Vorbild zahlreicher Städtegründungen im Ostseeraum? Überlegungen zum Verhältnis zwischen geschichtlichen Vorgängen und historiographischer Erklärung." In *Die Stadt im westlichen Ostseeraum. Vorträge zur Stadtgründung und Stadterweiterung im hohen Mittelalter. Vorträge zur Stadtgründung und Stadterweiterung im hohen Mittelalter*, vol. 1, edited by Erich Hoffmann and Frank Lubowitz, 263–323. Frankfurt a.M.: Peter Lang, 1995.
- Hammel-Kiesow, Rolf. "Quellen und Methoden zur Rekonstruktion des Grundstücksgefüges und der Baustruktur im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Lübeck." In *Wege zur Erforschung städtischer Häuser und Höfe. Beiträge zur fächerübergreifenden Zusammenarbeit am Beispiel Lübecks im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit*, edited by Rolf Hammel-Kiesow, 39–152. Neumünster: Wachholtz Verlag, 1993.
- Hammel-Kiesow, Rolf. "Räumliche Entwicklung der Berufstopographie Lübecks bis zum Ende des 14. Jahrhunderts." In *Lübeckische Geschichte*, edited by Antjekathrin Graßmann, 50–76. Lübeck: Schmidt-Römhild, 1997.
- Hammel-Kiesow, Rolf. "Stadtherrschaft und Herrschaft in der Stadt." In *Die Hanse. Lebenswirklichkeit und Mythos. Eine Ausstellung des Museums für Hamburgische Geschichte in Verbindung mit der Vereins- und Westbank*, vol. 1, edited by Jürgen Bracker, 330–349. Hamburg: Museum für Hamburgische Geschichte, 1989.
- Hammel-Kiesow, Rolf. "Vergleichende Ansätze in der hansischen Geschichtsforschung. Einführung zu den Hansischen Studien XIII." In *Vergleichende Ansätze in der hansischen Geschichtsforschung*, edited by Rolf Hammel-Kiesow and Wolfgang Frischmann, 1–30. Trier: Alba Verlag, 2002.
- Hammel-Kiesow, Rolf. "Wirtschaftliche Wechsellagen im hansischen Wirtschaftsraum 1300–1800." *Hansische Geschichtsblätter* 113 (1995): 163–166.
- Hammel-Kiesow, Rolf. "Wirtschaftliche Wechsellagen im hansischen Wirtschaftsraum 1300–1800. Ein internationales Projekt an der Forschungsstelle für die Geschichte der Hanse und des Ostseeraums der Hansestadt Lübeck." *Jahrbuch der historischen Forschung in der Bundesrepublik Deutschland* (1996): 23–30.
- Hammel-Kiesow, Rolf, Matthias Puhle and Siegfried Wittenburg (photographs). *Die Hanse*. Darmstadt: WBG, 2009.
- Huang, Angela. "Die Forschungsstelle für die Geschichte der Hanse und des Ostseeraums. Geschichte und Arbeit einer museumsbasierten Forschungseinrichtung." *Mitteilungen der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 94 (2018): 38–45.
- Huang, Angela and Vivien Popken. "Die Forschungsstelle für die Geschichte der Hanse und des Ostseeraums. Geschichte, Gegenwart und Zukunft einer Forschungs- und Vermittlungseinrichtung." *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 159 (2023): 623–636.

- Hundt, Michael and Jan Lokers. "Rolf Hammel-Kiesow wird 65." In *Hanse und Stadt. Akteure, Strukturen und Entwicklungen im regionalen und europäischen Raum. Festschrift für Rolf Hammel-Kiesow zum 65. Geburtstag*, edited by Michael Hundt and Jan Lokers, XIII–XVI. Lübeck: Schmidt Römhild, 2014.
- Jahnke, Carsten. *Die Hanse*. Stuttgart: Reclam, 2014.
- Kardasz, Cezary. *Rynek kredytu pieniężnego w miastach południowego pobrzeża Bałtyku w późnym średniowieczu (Greifswald, Gdańsk, Elbląg, Toruń, Rewel)*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2013.
- Lokers, Jan. "Rolf Hammel-Kiesow (1949–2021)." *Zeitschrift für Lübeckische Geschichte* 100 (2020/2021): 665–668.
- Pelc, Ortwin. "Rolf Hammel-Kiesow (1949–2021)." *Mitteilungen der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 101 (2021): 3–6.
- Sprandel, Rolf. "Der städtische Rentenmarkt in Nordwestdeutschland im Spätmittelalter." In *Öffentliche Finanzen und privates Kapital im späten Mittelalter und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Bericht über die 3. Arbeitstagung der Gesellschaft für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte in Mannheim am 9. und 10. April 1969*, edited by Hermann Kellenbenz, 14–23. Stuttgart: Gustav Fischer Verlag, 1971.
- Wulff, Reinhold. Review of *Die deutsche Hanse. Eine heimliche Supermacht*, by Gisela Graichen and Rolf Hammel-Kiesow. *Nordeuropa Forum. Zeitschrift für Politik, Wirtschaft und Kultur* 22/1–2 (2012): 163–165. <https://doi.org/10.18452/8119>.

